ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII-XVIII სს.*)

I. ქალაქები და სტატისტიკური ცნობები მათ შესახებ.

ქვემდებარე საკითხის შესასწავლად საქართველოს ყველა ნაწილებისათვის თანასწორად არ არის შენახული მასალები და არც გამოქვეყნებულია. აღმოსავლეთ საქართველოს შესახებ ჩვენ საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ცნობები მოგვეპოვება უცხოელ მოგზაურთა აღწერილობებშიაც და ქართულ საისტორიო და სასამართლო ძეგლებში და თვით ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დავთრებშიაც. დასავლეთ საქართველოს შესახებ ჩვენ ამგვარი ქართული წყაროები არ მოგვეპოვება. ჯერ-ჯერობით არცერთი აღმოჩენილა. უნებლიედ მხოლოდ უცხოელ მოგზაურთა ცნობებით უნდა დავკმაყოფილდეთ. ამის გამო ქვემოთ მოყვანილი გამოკვლევა საკითხის სისრულეს და მთლიანობას იქნება მოკლებული. დასავლეთ საქართველოს წარსული ამ მხრივაც თანასწორის ხელმიწვდენილობით ვერ წარმოგვიდგება თვალწინ: თუ აღმოსავლეთ საქართველოს, განსაკუთრებით ქართლის, ქალაქებისა და საქალაქო წესწყობილების შესახებ ჩვენ შედარებით მრავალი სხვადასხვა გვარი ცნობები გვაქვს, დასავლეთისას შესახებ უნებლიედ მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტი ცნობებით უნდა დავკმაყოფილდეთ.

დაწინაურებული სამოქალაქო ცხოვრებისა და ქვეყნის ეკონომიურ ძლიერების საუკეთესო გამომხატველად ქალაქების სიმრავლე და სიმჭიდროვე ითვლება. საჭიროა მაინც ამ მხრივაც შევეხოთ საკითხს, რომ უმალ აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს სამოქალაქო და ეკონომიურ ცხოვრების დიდი განსხვავება სრულებით ცხადი გახდეს. მთელი დასავლეთი საქართველო მეტად ჩამორჩენილი იყო. არქანჯელო ლამბერტიცა და შარდენიც მოწმობენ, რომ სამეგრელოში სრულებით არა ყოფილა ქალაქები. მთელ სამთავროში მხოლოდ ცხრა თუ ათი ციხე ყოფილა, რომელთა შორის უმთავრესი და ამასთანავე სამეგრელოს მთავრის სადგომი

*) საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ჯერ დაუბეჭდავი უკანასკნელ წიგნიდან არის ამოღებული.

რების ციხე ეწოდებოდა (შარდენი. „სპარსეთში მოგზ." [illegible] 1723 წ. გამ. I. 133). არქანჯელო ლამბერტის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ სამეგრელოში სამოქალაქო ცხოვრება ძალზე დაქვეითებული იყო და ეკონომიური კავშირებიც თითქმის პრიმიტიული მდგომარეობის დონეზე იყო დაყვანილი. სამეგრელოს მთავარს ლევანს სდომებია, რომ კეთილმოწყობილი საშუალებითა და მეთაურობით თავის საბრძანებლის ეკონომიური ცხოვრება გამოეცოცხლებინა. მაგრამ ცდამ თურმე ამაოდ ჩაიარა.

იმერეთის სამეფოც ამ მხრივ ძლიერ დაქვეითებული ყოფილა. იმერეთის თვით სატახტო ქალაქი ქუთაისიც [illegible] [illegible] იყო, რომ შარდენის სიტყვით აქ [illegible] 200 კომლი [illegible] რები ითვლებოდა (შარდენი. სპ. მოგზ. 1723 წ. გამ. II. 105), ისე რომ ქალაქს და მჭიდროდ დასახლებულს სოფელს უფრო მოგვაგონებდა, ვიდრე დედაქალაქს და სავაჭრო ცენტრს [illegible] საგულისხმოა, რომ ქ. ახალციხე [illegible] [illegible] [illegible] ქუთაისზე [illegible] ყოფილა და 1000 კომლი [illegible] შეიცავდა (იქვე II. 111). ახალციხის [illegible] [illegible] [illegible] ყოფილან. [illegible] [illegible] ბერძნებიც და [illegible]. თითქმის [illegible] ახალციხეში [illegible] შენობები ყოფილა. ამ ქალაქში [illegible] [illegible] [illegible]. მაგრამ [illegible] [illegible] იყო თურმე. სამცხეში ახალციხის გარდა [illegible] (ქალაქი) ქალაქად ითვლებოდა. მაგრამ [illegible] ყოფილა. [illegible] [illegible] [illegible] იდგნენ და [illegible] აქ იყო თურმე (შარდენი. იქვე II. 111 [illegible]).

შარდენის სიტყვით არც ალექსანდრეს საქართველოში ყოფილა მაინც და მაინც ბევრი ქალაქები აშუქურლდამის 1723 წ. გამოცემის გვ. 160). [illegible] [illegible] [illegible] ქართლში [illegible] [illegible] ქალაქი ითვლებოდა: სურამი, [illegible], გორი და [illegible] (იქვე გვ. 170). სურამი და ალი მეტად პატარა ქალაქები ყოფილა, განსაკუთრებით სურამი, რომელიც უფრო რომ ციხე იყო და გორის ნაშთეებს შეადგენდა (იქვე 160 და 170). გორიც პატარა ქალაქად ითვლებოდა, მაგრამ იმის გარდა რომ თავის საუცხოო მდებარეობითა და ბუნებრივ მაგარ ციხით ქვეყნისათვის მნიშვნელობა ჰქონდა, ამავე დროს იგი თვალსაჩინო სავაჭრო ცენტრიც ყოფილა. [illegible] სახლები და თვით მაზარი(?) ალიზისა ყოფილა (შარდენის მიერ აქ ნაჯმარი სიტყვა „ბრწყინვა" უნდა, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია და არც ქ. გორის შენახული ძველი სურათით მტკიცდება, რომ

შენობები იქ მიწური ყოფილიყო, მაგრამ იქ მდიდარი ვაჭრ-ცხოვრობდნენ და ყველაფერი, რაც კი ადამიანს საცხოვრებლად ესაჭიროება, იქვე ბლომად იშოვებოდა და იაფადაც შეიძლე-ბოდა რომ ეყიდა. გორის მცხოვრებნი ყველა ვაჭრები არიანო, ამბობს შარდენი (იქვე 170). თვით გორის ციხეში კი 100 სპარსელი მეციხოვნე იდგა.

შარდენის დროინდ. ტფილისი ძალიან დიდ ქალაქად ვერ ჩაი-თვლებოდა. მაგრამ მაინც ფრანგ მოგზაურს მოხდენილად სჩვენებია. ამასთანავე შარდენი, რომელსაც სპარსეთიც მოვლილი და კარგად შესწავლილი ჰქონდა, მოწმობს. რომ თვით სპარსეთისთვისაც ტფი-ლისი ერთ-ერთ უმშვენიერეს ქალაქად უნდა ყოფილიყო ცნობი-ლი. ქალაქი სამხრეთით ჩრდილოეთისაკენ არის გადაჭიმული და სამხრეთით მთაზე დიდი ციხე აგებული, რომელშიაც მაშინ თურმე მხოლოდ სპარსელი მეციხოვნენი და ყაენის ქვეშევრ-დომნი ცხოვრობდნენ. ქალაქს ამშვენებდა, მტკვრის სანაპიროებს გარდა, ლამაზი და ჩავარი ბაღები ჰქონია შემორტყმული (იქვე. შა-რდენის გვ. II. 150).

ტფილისში ეკლესიაც ბევრი ყოფილა დაწყობილებითა შენო-ბები ყოფილა. ბაზრები და სავაჭრო სახლები დიდები იყო. ქვით-კირით ნაშენი და კარგადაც ყოფილა შენახული. ქარვასლები და ფუნდუკებიც, სადაც მგზავრებს შეეძლოთ ისვენებინათ, მოხდენილი და შესაფერისად მოწყობილები იყო (იქვე II, 159). მა-ღაზიებიც კარგად ყოფილა ნაშენი და მშვენიერადაც იყო თურმე მოწყობილ-შენახული (იქვე II. 159 160).

ტფილისში ბევრი ეკლესია და მოხდენილი შენობა ყოფილა, მაგრამ საქართველოს დედა-ქალაქის საუცხოო სამკაულად და მშვენებად მეფის სასახლე ითვლებოდა, რომელსაც მოხდენილი დარ-ბაზ-პალატები და მტკვარზე გადაყურებული ლამაზი აივნები ჰქონ-და. სასახლის წინ დიდი მოედანი იყო და გრძელი საბაზრო ადგი-ლი. ამ ბაზრის თავიდგან სასახლისაკენ მნახველს თვალწინ მშვენი-ერი გარდასახული სურათი ეშლებოდა.

ტფილისშივე იყო თავის მოხდენილობითა და შემკულობით საუცხოოდ ცნობილი ბატონის სასახლეც (იქვე II. 160). სამეფო კა-რი მრავალ-რიცხოვანი და ბრწყინვალე ყოფილა (იქვე II. 163).

თვით ტფილისი მშვენიერ დასახლებულ ქალაქად სჩვენებია ფრანგ მოგზაურს და იქ დიდი ვაჭრობაც ყოფილა გაჩაღებული. მის განსაკუთრებულს ეკონომიურ მნიშვნელობის და სამოქალაქო ცხოვრების მეურნეობისა და წესრიგის დამამყარებელ გარე-

მოუბად ისიც უნდა იყოს მიჩნეული, რომ საქართველოს დედა-ქალაქში ყოველგვარ უცხოელთაც ჰქონიათ მუდმივი ბინა (იქვე II. 163).

მაგრამ შორდენმაც-კი იცოდა, რომ საქართველოს საქალაქო ცხოვრების ვითარება ძველად, მის დამოუკიდებლობისა და ძლიერების დროს, სულ სხვანაირი იყო და დიდად აყვავებული. იგი ქართლში თავის თვალითაც ხედავდა, რომ ქალაქებში ნანგრევების სიმრავლე ჩანს ოდინდელ სიმდიდრეს და მერმინდელ განადგურებას მჭევრმეტყველურად ამოწმებდა. მას აღნიშნული აქვს, რომ გორის მახლობლად, დასავლეთით, ერთი დიდი ქალაქი, ანუ უფრო რომ ნაქალაქევი იყო, რომელიც თითქმის მთლად დანგრეული ყოფილა. მისივე აზრით იქ 800 სახლზე მეტი არ ითვლებოდა, ოდესღაც კი ამ ქალაქში 12000 ყოფილა (იქვე. შორდენის გამ. 1723 წ. II, 97). ამავე ტურნეფ მოგზაურის სიტყვით კახეთის სამეფოშიაც იმ რამდენიმე ქალაქთა რიცხვთაგან, რომელნიც ძველად იქ იყო, მხოლოდ ერთი-ღა ყოფილა შერჩენილი. დანარჩენნი-კი მის დროს თითქმის ყველა დანგრეული იყო (იქვე. ამსტერდამის გამოც. 1735 წ. გვ. 189).

მე-18-ე საუკუნეში, გაერთიანებულ ქართლ-კახეთის სამეფოშიაც ქალაქების რიცხვი არ გამრავლებულა. 1770 წლის აღმოსავლეთ საქართველოს მთავრობის სტატისტიკური ცნობებით ქართლ-კახეთში მაგ. სულ 8 ქალაქი ყოფილა: ტფილისი, გორი, სურამი, ახალგორი, წილკანი, ანანური, თელავი და სიღნაღი. ქართლში მაშასადამე 6 ქალაქი იყო, კახეთსაც 2 ჰქონია, თუ რომ წილკანსა და ანანურს კახეთისად ჩავთვლით. საყურადღებოა, რომ ალი უკვე ქალაქად აღარ იხსენიება. შორდენს ალი ქალაქად აქვს დასახელებული და ძველადაც მას შედარებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მაშინ იქ სახელმწიფო სასახლეც იყო.

ზემოდასახელებულ 8 ქალაქში უდიდესი რასაკვირველია საქართველოს დედა-ქალაქი უნდა ყოფილიყო. ტფილისში სულ 4000 კომლი მცხოვრები ითვლებოდა. შემდეგ კომლთა რაოდენობისდა მიხედვით თელავი მისდევდა, რომელშიაც 740 კომლი ყოფილა. მერმე წილკანი თავის 700 კომლითურთ, გორი 500 კომლითურთ, სურამი 300 კომლით ანანური 100 კომლითურთ და სიღნაღი, სადაც მეკომლენი ამდენივე იყვნენ, რამდენიც ანანურში ითვლებოდა. უკანასკნელი ორი ქალაქი მაშასადამე ქართლ-კახეთის ზოგიერთ სოფლებ-

ზე უფრო პატარა ყოფილა. მაგ.: 1770 წ. საქართველოს მთავრობის-ეული სტატისტიკური ცნობით ს. ქარელში 1000 კომლი ირიცხებო-და, ხოლო ცხინვალში 110 კომლი.

ორთო შუა რიცხვით თვითოეულს კომლში რომ 5 სული ვიან-გარიშოთ, მაშინ ტფილისში დაახლოვებით 20000 სული მცხოვრები გამოდის, თელავში 8700 სული, წინკანში 3000, გორში 2000, სურამში 1000, ანანურსა და სიღნაღში-კი ხუთას-ხუთასი სული მცხოვრები. რომ ეს ჩვენი საკარაუდო ანგარიში სიმართლეს უა-ხლოვდება, ფრანგ მოგზაურ ტურნეფორის ცნობითაც მტკიცდება. საქართველოში ის 1700 წელს იყო და ქ. ტფილისის მცხოვრებთა რაოდენობაზე ამბობს: ფიქრობენ, რომ ამ ქალაქში დაახლოვებით 20000 სული ცხოვრობსო (მოგზაურობა ლევანტში ტ. I გვ. 138, ამ-სტერდამის 1728 წ. გამოცემა) ფერადლეზის ცნობა, რომ პარიჟის თავის დროის ტფილისი მჭიდროდ დასახლებულ ქალაქად სჩვენებია (მოგზაურობა სპარსეთში, პარიზის 1723 წ. გამ., 168).

შემდეგი საუკუნის წლების ცნობები ქალაქებში მცხოვრებ-თა რაოდენობის შესახებ, მაგრამ ბევრს საეჭვოსა სამეთოდში გა-მხეული. როდესაც ამ ცნობებს ავიკრეფთ და ერთმანეთს შევადა-რებთ, მეტად საგულისხმიერო სურათი გვშლება. ამგვარი შედა-რებითი დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ მე-18-ე საუკ. პირველად ქა-ლაქებში მცხოვრებთა რიცხვი 3000 კომლს არ აღემატებოდა. 1770 წელს-კი იქ 7000 კომლი ითვლებოდა. მაშასადამე 3000 კომლით ემატება. მაგრამ შემდეგ მცხოვრებთა რიცხვი ქალაქებში თანდა-თან და შეუჩერებლივ კლებულობდა. მაგ. 1781-2 წ. ტფილისში 4000 კომლის მაგიერ (ამდენი იყო როგორც ვიცით 1770 წელს) 2178 კომლი-ღა ირიცხებოდა. ქ. ახალგორში 1781 წელს 1000 კომ-ლის მაგიერ 88 კომლი-ღა დარჩენილა, ხოლო ქ. გორში 1781 წელს იმ 3000 კომლის მაგიერ, რომელიც იქ 1770 წელს ცხოვრობ-და, მხოლოდ 327 კომლი ითვლებოდა.

რაკი აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქებიდან მცხოვრებნი ასე დიდძალით და განუწყვეტლივ იკრიბებოდნენ და იხიზნებოდნენ, მეფე ერეკლემ რომ ეს ავის შეეჩერებინა, 1781 წელს ბრძანებაც კი გამოსცა, ამიერიდგან ტფილისისა და გორის იმ მოქალაქეთ, რომელნიც სხვაგან გადასახლდებიან, ან უცხო ქვეყანაში გაიხიზნებიან, მამულები სამეფოდ ჩამოერთვას და ჩვენის ნებართვით სხვებს მიეცემოდეს (იხ. დ. ფურცელაძის Крестьянск. юрид. გვ. 12 სა-

დაც საშუალოდ ამ საუკუნეების საზღვარი მთელი რუსეთი თი-რგმანია პოლუვინდლე.

საგულისხმოა, თუ რამდენად მჭიდრო იყო მაშინ ქ. ტფილისის საცხოვრებელი ბინა დასახლებული. 1781-2 წ. ქ. ტფილისში ავლაბრით და გარეუბნებით სულ 3184 კომლი მცხოვრები იყო. აქედან თვით ქალაქში 2003 მცხოვრები კომლი ითვლებოდა. დანარჩენი 1181 კომლი ცხოვრობდა შიგნითისა და გარეთის ავლაბარში (337 კომლი), მეტეხის ციხეში კიდევ (258 კომლი) და გარეუბნებში (586 კომლი).

აშკარაა რიცხვი, რომ მცხოვრებთა უმრავლესობას (2291 კომლს) ქალაქის შიგნით ჰქონდა ბინა, თვით ეკლესიიდან ვე-ლამდე მჭიდროდ გაშენებული იყო დასახლებული (1??? კომლი). შემ-დეგ ავლაბარი (1??), რომელიც ორად იყოფოდა: გარეთ ავლაბარ-ში იყო 1?? კომლი, ხოლო შიგნით ავლაბარს ციხეში 311 კომლი. სოლოლაკის ნაწილის მცხოვრები ყოფილა მეტეხში (??? კომლი). აქედან ... კოდამბლინში 74 კომლი, ხოლო „კალაზე“ ციხეში 188 კომლი ითვლებოდა (იხ. ჯავახიშვილი. ალმანახ. ქართველი ხალხის ისტორიის დაუშ..., გვ. 11.

ჩვენ ისეთი საფუძვლის გამოკვლევას შევუდექით, თუ რა რიცხვობრივი დამოკიდებულება არსებობდა მაშინ სოფლის მცხოვრებთა და ქალაქების მცხოვრებთა შორის. ქართლ-კახეთის სამეფოში დი-დოეთისა და ყაზახ-შამშადილის გარდა მცხოვრებთა რაოდენობა რიცხვი 1770 წელს 20280 კომლს უდრიდა, აქედან ყველა ქალა-ქებში მცხოვრებთა რიცხვი 4190 კომლი იყო, ხოლო სოფლის მცხოვრებთა რიცხვი 16090 კომლზე მეტი არ ყოფილა. მაშასადამე ქალაქების მოქალაქე მცხოვრებნი დაახლოებით ნაწილი სამეფოს მცხოვრებთა ერთობლივი რიცხვის 1/5 შეადგენდნენ.

ერთი ფრიად საყურადღებო ცნობაა შენახული ტფილისის მცხოვრებთა რაოდენობის შესახებ ერთ ვენეციელ კათოლიკე მისიონერის მი-ხედვით. ფრანგი მოგზაური ტურნეფორი ამბობს, რომ 1700 წელს ქ. ტფილისის 20000 სულ მცხოვრებთა შორის 14000 სომეხი ყო-ფილა, 3000 სპარსელი, 2000 ქართველი და 500 სული რომის კა-თოლიკენი (მოგზაურობა ლევანტში I, 1717). მაშასადამე იმ დროის ქართველთა რიცხვი ტფილისში სომხებთა რიცხვის მხოლოდ 1/7-ედს შეადგენდა. მე-19-ე საუკუნის დასაწყისის ოფიციალური ცნობით ქართველები ტფილისში ერთ სომეხ მცხოვრებთა რიცხვის ნახე-ვარს აღემატებოდნენ, ხოლო 1917 წ. საყოველთაო აღწერამ ტფი-

A - La Forteresse
G - L'Ouvrage neuf
L - La Mosquée
N - Le Palais du Prince
O - Le Grand Bazar
P - Les Magasins Publics
R - Le Jardin du Prince
S - La Place du Prince
T - La Place d'Armes

ლისში გამოირკვა, რომ ეხლა ქართველთა რიცხვი ჩვენ დედა-ქალაქში სომეხთა რიცხვს სჭარბობს. საყურადღებოა ქართველთა ეს გასაოცარი, ბუნებრივი და არა-კულტურული ზრდა.

ეხლა რაკი ჩვენ უკვე ვიცით ქ. ტფილისის მცხოვრებთა დანაწილება ეროვნულ კუთვნილებისდა მიხედვით, შეიძლება მცირე საყურადღებო საკითხის გამორკვევასაც შევუდგეთ, სახელდობრ იმისას, თუ როგორი იყო დანაწილებული ჩვენი დედა-ქალაქი მესაკუთრე მფლობელობის მხრივ. ჯერ-ჯერობით ამის გამოსარკვევად მხოლოდ ერთი სტატისტიკური ძეგლი მოგვეპოვება. ქ. ტფილისის 1781 – 2 წ. ბატონის აღწერის დავთრიდგან ამოღებული მოკლე სტ. ცნობების სახით. ქალაქ ტფილისის 3195 კომლ მცხოვრებთაგან 1781 – 2 წ., უძრავ მფლობელობის მხრივ, პირველი მესაკუთრე ტფილისში მეფე იყო: სამეფო საზღვრობას ეროობლივ საკუთრად სახლი ყმა ქალაქში ველაბრითა და გარეუბნითურთ ჰყავდა 1584 კომლი, ხოლო დანარჩენ მესაკუთრეებს საერთოდ 1611 კომლი ყმა [illegible]. საქართველოს ბატონის აღწერის დავთრები, გვ. 71.

თუ მფლობელთა ეროვნებისდა მიხედვით ვიანგარიშებთ, გამოდის, რომ ყველა სომეხ მესაკუთრეებს, მათ შორის მოქალაქეებს და სომეხთა ეკლესიებსაც, ეროობლივ ჰყოლიათ 1251 კომლი ყმა. ქართველებს კი სამეფო გვარეულობითურთ ეროობლივ ჰყავდათ [illegible] კომლი, ანუ ერთი მეტად, თითქმის ერთი რიგად უფრო მეტი ვიდრე სომეხ მესაკუთრეებს. თუნდაც რომ ხაზინის საზღვრობის სახლი ყმების რიცხვი 1584 კომლი გამოვაკლოთ, მაინც ქართველ მებატონეების საკუთრება 1150 კომლს უდრის და მაშინაც სომეხ მფლობელთა რაოდენობას ერთი-სამად უფრო მეტადაც სჭარბობს. აქედგან ნათლადა ჩანს, რომ მაშინ ტფილისი მფლობელობის მხრივ ქართველებს ეკუთვნოდათ. მაშასადამე ცხადია, რომ ტფილისი საკუთრების თვალსაზრისით ქართველებს მხოლოდ მე-19 საუკუნეში დაეკარგათ.

ამასთან გვაქვს ვითარცა ყმათა მფლობელი, ტფილისში ქართველთა ეკლესია სომეხთა ეკლესიაზე უფრო შეძლებული იყო: ქართულ ეკლესიას ეროობლივ 305 კომლი ჰყავდა, ამათგან საპატრიარქო საყდარს 198 კომლი ეკუთვნოდა, დანარჩენი 107 კომლი 10 ეკლესია-მონასტრის საკუთრება იყო. სომეხთა ეკლესიას საერთოდ 72 კომლი ყმა ჰყავდა ტფილისში, ამათგან 41 კომლი ეჩმიაწინის საკათალიკოზო ტახტს ეკუთვნოდა, დანარჩენი 31 კომლი 7 ეკლესია-მონასტრისა იყო.

წოდებრივად თუ გავარჩევთ ყმათ მდგომარეობას ორს ჯგუფე-ებს ჯგუფად განვასხვავებდით: 1) საშუალო სახლობა, რომელსაც 1680 კომლი ეკუთვნოდა. 2) თავადაზნაურობა და მოახლეები: მაგ. ერისთავთ 1121 კომლი ყმა ჰყავდათ. 3) ეკლესია: ქართული 1880 კომლის მფლობელი იყო, სომხური 72 კომლისა: 4) მოქალაქენი. მოქალაქეთა ყმები სულ 40 კომლი იყო აღრიცხულნი (იხ. აღწ. საქარ. ხალხის აღწერის დავთრები გვ. 5).

II საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება.

ქალაქის უხუცესს გამგეს ქალაქისა მოურავი იყო. როგორც ვიცით უძველეს დროს, მაგ. XII საუკ. ამგვარ ფუნქციით აღჭურვილს „ამირა“ (საქართველოს ეკონომიური ისტორია I, 231) ეწოდებოდა. მე-XVII XVIII საუკუნეებში კი სამეფოებსა, აგრეთვე დასავლეთ საქართველოში „ამირა“ აღარ ჰყავთ და ქალაქის მთავარი ქალაქის მოურავი ჩანს, რომლის უფლება განსაზღვრული „მოურავი“. ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოიპოვება.

უფლებების დასახ. რომ 1618 წლის ლოდინს II-ის საუკუნეში გარეგნ საუკუნე. ისე მოურავეთ ცხოვრება. ჯერ კიდევ ბატონიშვილი „ქალაქის ამირ-ბაზრობა“ იწოდება (სჯ. სიძველენი I. 107), ხოლო უკვე 1620 წლის საბუთის განჩინების წიგნში იგი „ამირ-ბაზარ-მოურავად“ არის მოხსენებული (იქვე II. 211). თუ ეს ტერმინები მოურავი ქალაქის მოურავის ხსენებაა, მაშინ ეს სამეფო ხელისუფლების მოხელისათვის უფლება მე-XVII საუკუნის დასაწყისს იყო შეზღუდული. 1618 1620 წლებს შემდ. უკვე ეს მოხსენიება 1674 წლის საბუთში, რომელშიაც დასახელებულია „ქალაქის მოურავი“ (სჯ. სიძველენი III, 31) და ამ საბუთიდანვე ჩანს, რომ ეს თანამდებობა სწორედ ამ წელს იყო დაწესებული. პირიქით ამავე საბუთები იხსენიებს ქალაქის მოურავის შესახებ. მოურავის შესახებ უკვე მე-XI XII საუკუნის საბუთებშიც არიან მოხსენებულნი. მაგრამ გარკვეულით არა ჩანს რომ აქ ქალაქის მოურავნი იგულისხმებიან. ბუქნით 1645 წ. სიგელშიაც უკვე პირდაპირ ქალაქის მოურავი იხსენიება, სახელდობრ „გორის მოურავი“ (სჯ. სიძ. III 231). ტფილისის სიონის 1652 წ. სიგელშიაც ნათქვამია „ქალაქის მოურავო“ (სჯ. სიძ. II, 111). ამიტომ სიმართლეზე ახლო უნდა იყოს თუ დავასკვნით, რომ „ქალაქის მოურავის“ სახელი სამოქალაქო და საყოველთაო XVII ს. დამდეგს შემოღებულ იქნა „ქალაქის ამირა“-ს

მოგვერ.
რომ ეს დასკვნა დაახლოებით სწორე უნდა იყოს, სხვათა შორის შე-
ძლება 1781 წლის ერეკლე მე-2-ის სიგელიც დავიმოწმოთ. მეფე აქ
სიგელში ბრძანებს: „ქალაქის მოურავო დავით! [illegible] ბატო-
ნის პაპის ჩვენის მეფის ირაკლის დროს და მეფის ვახტანგის დროს
და სანატრელის ბატონის მამის ჩვენის დროს ქალაქის მოურავები
ყოფილან და ქალაქში უმთავრესნი იყვნენ. თქვენცაც იმავ წესით გვე-
ბოძება მოურავობა-ო (სხვა სიგელები ჰ. 12). მამამისიდანვე ეტყობა.
ქალაქის მოურაობის წესი, ისეთი, როგორც ამავე დროს იყო მი-
ჩნეული, ერეკლე I-ისა 1688 1689 და ვახტანგ მე-VI-ის დროს-
ყოფილა დადებული, პირველი იქნებ ვითარცა აქ თანამდებობის
გაჩენი (?). ხოლო მეორე ყოველთვის გაერთიანებულია დასახელე-
ბულნი.

ქალაქის მოურავის შესახებ „დასტურლამალში“ მოიპოვება
ცნობები, მაგრამ იქ მის უფლებისა და მოვალეობის შესახებ არა-
ფერი არის „ვაზირებს“ არ იხსენიება. მხოლოდ § 1001-ში, რომელშიაც
ეწოდება საერთოდ „მდივანბეგის ვაჭრებისათვის“ და 1701 წელს
საქართველოს [illegible] [illegible] [illegible]
ბის წესისა და რიგის დასტურლამალ- არის. სხვათა შორის ნაოჭა-
მია, რომ ქალაქის მოურავის სამსახურებელი საქმეებში [illegible]
[illegible] („დასტურლამალი“, 371, ხოლო იქვე § 2101 განსაზ-
ღვრულია მოურავის ჯამაგირი). სწორედ ამ ცნობებიდანაც ჩანს, რომ
ქალაქში ერთი მოურავი იყო [illegible] [illegible], რომ
ერთ [illegible] მეფის დროს [illegible] ქალაქში რამდენიმე მოურავი ყოფილა,
სხვა და სხვა უბნების წარმომადგენელი: სამართლიანი მოურავი
და სხვათა. ამით [illegible] ქალაქის მოურავის უფლება უნდა
შეესაბამებოდა და საქმეების წარმოების სისტემით დაიხასიათებოდა
თუმცა ეს ისედაც ცხადი უნდა ყოფილიყო მოგვიანო-
ხისთვის, მაგრამ რათგან სხვა უწყებათა მოურავები და მათი ბატო-
ნები, როგორც ცნობა ამტკიცებენ ერთმანეთს წინადაც ჩვეულებ-
რივ ქალაქში ერთი მოურავი კი არა, არამედ რამდენიმე ყოფი-
ლიყო, მთავრობამ 1781 წელს თავისი თავი მოვალედ ჩათვალა
მოსცემოდა [illegible] ქალაქთა, ქუთაისით და სამღვდელოების შორის
„სწორე და პოზიტიური“ ცნობები შეეკრიბა: „ამ ქალაქში მეფის
მოურავის მეტი და მელიქის, მამასახლისის, ნაცვლის მეტი ყოფილა
ვინმე, თუ არა ბატონის მეფის ირაკლის დროსა, მეფის ვახტან-

კის დროისა. სანატრელის მეფის თეიმურაზისა დროისა? ამ მეფეებს გარდა აქ ქალაქში სხვათ მოხელეები ამ მეფეების ჟამში ყოფილათ კისმეს. თუ ბრძანებს არა ყოფილიათო (სქ. სიძველენი 3, 13). სამღვდელოებსა და ქალაქში მეფეებს ერთს კაცებმა, ქადაგებმა თუ დაბალმა ხალხმა ერთად მოახსენეს: „ჩვენ მნახავნიცა ვართ და მამა-პაპისაგანაც გაგონილნი ვართ (სქ.), რომ ქალაქში ერთი მოურავი ყოფილა, ერთი მელიქი ყოფილა, ერთი მამასახლისი ყოფილა და ერთი ნაცვალი ყოფილა: სხვისა არავის ყოფილან არცა მოურავი, არც მელიქ-მამასახლისი და არც ნაცვალიო (იქვე, გვ. 15 17). როცა შეკრებილი ცერემონი ერეკლე მეფეს მოართვეს, მან შემდეგი მიუწერა ლობლით: „ამდგარან აქაურნი სამღვდელო და სამოქო კაცნი მოწმობენ, რომ ქალაქში ძველთაგან ერთის მოურავის მეტი არა ყოფილა, ჩვენ ამათის კაცის მოწმობის ძალით ჩვენს მოურავს გარდაისად, სხვას ვისაც ქალაქში მოურავებს ვუგებ ისინი მოურაობიდან დაგვითხოვნებიათო (იქვე, 17). ამ გვარად შეპრისვევით შემოსულელი მოქალაქე-მოურავობა პრისპირადა და ძველი წესი აღდგენილ იქმნა: ერთი ქალაქის მოურავი-და დარჩენს.

ქალაქის მოურავს მეფე ნიშნავდა; ეს ხემოხსენებული 1781 წლის სამეფოდგანაც ჩანს (სქ. სიძველენი 3, 124). ქალაქის მოურავს დიდი უფლება ჰქონდა. მოურავი ქალაქის პატრონი იყო: „ქალაქის სამოქალაქოსა ყოველთვე მოურავს უნდა ეკითხებოდეს". ნათქვამია დებულებაში (სქ. სიძველენი 3, გვ. 25 § 41). იმის დასტურისათვის უფლებას მოურავობასაც არავინ არ უნდა გადაკვეთებინა ქალაქში: „რაც ბატონისა ქალაქს ან სახლის, ან შეწირულის, ან სხვა რამე საქმე იყოს", ყველა საქმეს გადასწყვეტდნენ და აღსრულებას შეუდგებოდნენ, თავდაპირველად მოურავის ნებით უნდა გაეკეთ მოურაობითო. (იქვე).

როცა მეფე „დიდ კაცებიანი" ერთად „საქმეთ საქმეებზე" ბჭობდა ხოლმე, მაშინ, ქალაქის მოურავიც იღებდა მონაწილეობას (1791 წ. საბუთი: სქ. სიძველენი 3, 13).

ქალაქის მოურავის მოვალეობა იყო ქალაქისა და მცხოვრებთა კეთილდღეობაზე და მათი ქონებისა და სიცოცხლის ხელშეუხებლობაზე ეზრუნა. „მოურავი ქალაქისა და მოქალაქის მოვლას დიდად უნდა ხელმძღვანელობდეს ყოველის თავის გარჯით და თავდადებითო" ბრძანებულია დებულება (სქ. სიძველენი 3, გვ. 28, § 41). ერეკლე მეფეს თავის 1781 წლის განკარგულებაში ბრძანებაში ქალა-

ქის მოურავს ავალებდა: „პრეტორიტს სამართალს და ქალაქის მოუ-
ლისა და მეჯვარედ გარიგებს ნუ დაარღვევთო“ (სჯ. სიძველენი შ. 121). ქალაქის საზოგადო კეთილდღეობაზე ზრუნვას გარდა მოურავს, მაშასადამე უნდა სამართალიანობა დაემყარებინა და მცხოვრებთა ზნეობისათვის თვალყური ედევნებინა: სარჩელები გაერჩია, დანაშაულნი შეეპყრო და მსჯავრი დაედო. რა საქმეები და როდის ეკითხებოდა ხოლმე ქალაქის მოურავს, ამის შესახებაც გარკვეული ცნობები მოიპოვება.

სასამართლოს საქმეები ქალაქში არ მოკვლეულს შორის იყო განაწილებული მდივანბეგისა და ქალაქის მოურავის შუა. მკვლელობა ყოველთვის მარტო მდივანბეგს ეკითხებოდა. „თუ ქალაქში კაცის სისხლი მოკლეს ან მოქალაქისაგან, ან სხვისაგან, იმის სამართალი კარზედ მდივანბეგმან ჰყოსო“. ბრძანებდა „დასტურლამალი“ (გვ. 57). რაც შეეხება სამოქალაქო სამართლის საქმეს მდივანბეგი მხოლოდ იმ შემთხვევაში არჩევდა ხოლმე სარჩელს, „თუ მოქალაქე კაცი გარეშე კაცს უჩივლებს, ან გარეშე კაცი გარეშე კაცს უჩივლებს, ან ორნი მოქალაქე კაცნი თავის ნებით მივიდნენ და მდივან-ბეგს შეემოსჩივლონო“ (იქვე, იმავ 57 გვერდზე § 54 გორის შესახებ ამგვარადვე). მაშასადამე როცა საქმე გარეშე კაცს შეეხებოდა, სარჩელი იყო თუნდ ორივ მხარე — მოსარჩელე და მოპასუხე, თუნდ მხოლოდ ერთ-ერთი მხარე იმ ქალაქის მკვიდრად არ ითვლებოდა, სულ ერთია (§ გარეშე კაცად ირიცხებოდა) მოქალაქეთა შორის დავის გარჩევის უფლება მხოლოდ მაშინ ჰქონდა მდივანბეგს, როცა ორივე მხარე თვით მოისურვებდა, ნებაყოფილობით მივიდოდა მდივანბეგთან სარჩელითა. წინააღმდეგ შემთხვევაში როცა ერთ-ერთი მხარეს არა სურდა მდივანბეგის მსჯავრის მიხედვა, ჩვეულებრივ სარჩელების გარჩევა მოქალაქეთა შორის ქალაქის მოურავის უფლებას შეადგენდა: „მოქალაქის სარჩელი ერთმა ნაწილში მოურავმა გაუჩივლოსო“ ბრძანებდა საკელწიფო სამართალი („დასტურლამალი“, 57) როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული „გარეშე კაცია“, ან სულელთა და მოქალაქეთ შორის ისეთი სარჩელის დროს დებულება უპირატესობას მოქალაქეს აძლევდა, „გარეშე კაცს“ აძლევდა და საქმეს ჩვეულებრივ მსაჯული, მდივანბეგი არჩევდა ხოლმე. ეს საზოგადო წესრიგი შეიძლებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში დაერღვიათ „თუ მდივანბეგი იქ (ქალაქში) არ იყოსო“, მხოლოდ ამ დროს აძლევდა ნებას კანონი: „მოქალაქეს კაცისაგან სულელმან კაცმან ქალაქის მოურავს შეს-

ჩივილის, წოდებიდან გარიცხულთ (დებულება. § 7).

ქალაქის მოურავის პირდაპირ მოვალეობად ითვლებოდა ქურდების და „ბოზების“ დევნა და დასჯა. დებულებაში პირდაპირ არის ნათქვამი: „მოურავი მუდამ ქურდსა და ბოზს უნდა უძებდეს“ (იხ. სიძველენი II. გვ. 181 § 18); ამისთვის მას ასისთავი ჰყავდა, „რომლისაც გამოუცხადებლად ახლდნენ“ და „ქურდსა და ბოზს მოაძებნებდნენ ხოლმე“ (იქვე II. გვ. 180 § 22). მოურავს დასჯისათვის „ჯარიმა“ უნდა გადაეხდევინებინა (იქვე, გვ. 25 § 15 და გვ. 180, § 22).

სხვათაშორის მამასახლისი როცა სამოქალაქო სამართლის შესახებ სარჩელი მოქალაქეთა შორის ჩამოვარდებოდა ხოლმე. ქალაქში სამართლის წარმოება ქალაქის მოურავის ხელში იყო: „ქალაქის მოურავი ქალაქში უნდა სამართლობდეს“ ნათქვამია ერთს შესანიშნავს საბუთში (საქართ. სიძველენი II გვ. 123 § 1). მასზე იყო დამოკიდებული მისი მოქმედება: ან შეეძლო ან პირადად მიეღო მონაწილეობა, ან თავის წარმომადგენელს მიენდობოდა. როდესაც მოურავი თვითონ ინებებდა მოსამართლედ დაჯდომას, მაშინ კარინი ბრძანებდა: „სამოურავო სარწმუნო მოქალაქე თან ახლდეს სამართლის სუფრაში“ (იქვე). იმის ნებაყოფლობაზე იყო აგრეთვე დამოკიდებული, „მოურავი, თუნდა მელიქ-მამასახლისს და ნაცვალს სამართალში დაისწრებს და თუ უნდა არ დაისწრებს. ქეთხუდებიც ახლდებიან“ (იქვე). მამასახლისს, მელიქ-მამასახლისს და ნაცვალს სამართლის წარმოება საკუთრად არა ჰქონიათ: ამ შემთხვევაში კი როცა მოურავი შინ მოიწვევდა, მაშინაც ისინი „სამართლის სუფრაში“ მოქმედ პირებად არ ითვლებოდნენ, არამედ მხოლოდ „უსწორებდნენ“ ამ სამართალს, როგორც ქეთხუდები მოურავს არ უნდა ახლდნენ ხოლმე. სასამართლო მოქმედებაშიც სამართლის „სუფრაში“ მონაწილეობას იღებდნენ ისინი ვითარცა მოწმენი და „სარწმუნო მოქალაქე“ ვითარცა მოსამართლე წევრები. „მონაწილეობა მოურავიდან უნდა მიეღოთ, და მისთვის სარჩელი მიეცათ“ (იქვე § 2).

მოურავს შეეძლო თვითონ არ გაერჩია საჩივარი: ამისთანა შემთხვევაში, „თუ თვითონ არ ინებებს სამართალს“, იგი მოიწვევს „თავის ნაცვალს გასარჩევად“ (იქვე § 2). ნაცვალი მისი წარმომადგენელია მხოლოდ. მოსამართლედ კი ისევ „სარწმუნო მოქალაქე“ უნდა ყოფილიყო: მოურავს „ორი უნდა თუ სამი მოქალაქე, ამათ დასხდნენ და სამართალს მოქალაქენი იწყებენ“ (იქვე § 2)

შეიძლება ქალაქის მოურავი სამართალში მარტო წევრადაც ყოფილიყო, მაგრამ ეს მხოლოდ მაშინ მოხდებოდა ხოლმე, „**მეფის ბრძანებით ქალაქის მოურავი და მდივანბეგი რომ სამართალში დასხდებიან**"-ო (იქვე § 3), მაშასადამე როცა სასამართლო მეფის ბრძანებით მოწვეოდა.

ყურადღების ღირსია, რომ ერეკლე მეფე თავის 1781 წლის ბრძანებაში ქალაქის მოურავს ავალებდა „საბჭოდ ჯდომას" დროს სამართლის თანასწორობა და მიუდგომლობა დაეცვა: „თავისსა და ვაჭრის წესისა და კანონის საქმეზედ ნურას შეუნახავთო" (საქართ. სიძველენი II, 12).
„საბჭოდ ჯდომისათვის" და მოსამართლეობისათვის,— თვითონ იღებდა მონაწილეობას „სამართლის ჭრა"-ში, თუ თავის წარმომადგენელსა ჰგზავნიდა,— ქალაქის მოურავს სარგო ჰქონდა გაჩენილი, ამ სარგოს „**სამდივანბეგო**" ჰქვიათ და მისი რაოდენობაც ზუსტად განსაზღვრული იყო დებულებაში, სადაც ნათქვამია: „ამაში აქვს სარგო თუმანზედ სამდივანბეგო ხუთი აბაზი მოურავს და ამ სამდივანბეგოში კელი არა აქვსთ მელიქ-მამასახლისს, ნაცვალს და ქეხუდებს"-ო (საქ. სიძველენი II, 223, § 1,2). რაკი თუმანზედ ხ აბაზი ყოფილა, მაშასადამე „სამდივანბეგო" 10 პროც. ეტყობა, ეს სარგო მოურავის განსაკუთრებული საკუთრება ყოფილა და დანარჩენი მოხელეები რომელნიც „ბჭობა"-ში მოურავს ახლდნენ, არავითარ სასყიდელს არ იღებდნენ. ჰქონდათ თუ არა **რაიმე სარგო იმ 3-4 ხარისხოვან მოქალაქეს**, რომელნიც მოურავს „სამართლის ბჭობაში"-ან ახლდნენ, დებულებაში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ **გვგონებ რომ არა ჰქონდათ**. ეს იმითი მტკიცდება, რომ იმ შემთხვევაშიაც კი, როცა მოურავი თვით არ იწვევდა მოსამართლეთ დასჯდომის და საქმის გარჩევის ადგილას და მოქალაქეთ მიანდობდა, „იქიდამაც თუმანზედ ხუთი აბაზი მოურავისა არის, რადგან მოურავი გაგზავნის იმისთვის"-ო (იქვე § 3).

მაშასადამე ამ შემთხვევაშიაც-კი **ხარისხოვანი მოქალაქეთ „სამართლის ჭრა" უსასყიდლო ყოფილა**. მით უმეტეს უსასყიდლო იქნებოდა მაშინ, როცა სასამართლოში თვით მოურავი ბრძანდებოდა. სამდივანბეგო მოურავის სრულ საკუთრებას არ შეადგენდა მხოლოდ მაშინ, როცა იგი მეფის ბრძანებით მდივანბეგებთან ერთად „სამართალში დასხდებოდენ". მაშინ „რაც სამდივანბეგო შემოვა როგორც რიგი არის, მოურავი და მდივანბეგები ისრე გაიყოფენ"-ო (სჯუ სძელნი ტ. 2 გვ. 328 § 3). სამწუხაროდ არც თვით საბუთში არც

„დასტურლამალში“ არ არის გამორკვეული სამართალწარმოების განაწილების „რიგი“ მოსამართლეთა შორის, როცა სასამართლო შევრის ბძანებით „სამჭედლოდ დაჯდებოდა“. ეგრეთ წოდებული რომ სამოქალაქო „გატრიბა ბატონისა“ ესე იგი მეფისა იყო („დასტურლამალი“, 331).

ქალაქის მოურავი ქალაქის გუშინდელი ცხოვრების თვალ-ყურს ადევნებდა: აღებ-მიცემობა და მისი კანონიერი წარმოება მის ზედამხედველობის ქვეშ იყო. საქართველოს ქალაქებში სანოვაგისა, ფურისა, ხორცეულობისა და [illegible] სასმელების [illegible] ფასს მოურავი სწესებდა ხოლმე. ამგვარ გადაწყვეტილ [illegible] ფასებს „ნიხრი“ ეწოდებოდა. ეს სიტყვა სპარსულ ნიხრისაგან არის წარმომდგარი, რომელსაც იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა. ნიხრი ყველასა სავალდებულო იყო აღებ-მიცემობის შესრულების [illegible] წარმომადგენლობისათვის (სჯ. სიძველენი ტ. 3. 1028 18. შეადარეთ [illegible] [illegible] ოქმი 22. [illegible] [illegible]. ოქმი 22. [illegible] 23. [illegible] [illegible] § 21. [illegible] [illegible] ოქმი 24. [illegible] [illegible] ოქმი 26. [illegible] და [illegible] ხოლმე. ოქმი § 1101 და [illegible] [illegible] ოქმი ტ. 2. 1023, § 111).

ქალაქში ნიხრის [illegible], რომელსაც „ნიხრის მიცემა“ [illegible], [illegible] და [illegible] იყო: [illegible] [illegible] იყო [illegible] „ნიხრი“ [illegible] [illegible] (სჯ. სძველნი ტ. 2 გ. 1023, § 1816. ნიხრის მოურავეებს [illegible] ოქმი ტ. 2. 1016 § 20 [illegible] გორში მის მოურავს, [illegible] ნიხრი [illegible], არა ჰქონდა და ნიხრის მიცემა „ქალაქებისა [illegible]“ [illegible] [illegible] მოურავის [illegible] [illegible]. [illegible] და ქიზიყში „ნიხრი [illegible]“ [illegible] [illegible] „[illegible]“ [illegible]-ქიზიყის [illegible] [illegible] სძველნი ტ. 3, 137).

ნიხრი ცვალებადი იყო: იმისდა მიხედვით, თუ რამდენად [illegible] [illegible] ხოლმე ამა თუ იმ საქონლის ფასი. ნიხრის ზოგიერთ საგანზე უფრო [illegible] იცვლებოდა.

საზოგადო წესი ბძანებდა, რომ მოურავმა სამს თვეში ერთხელ უნდა ნიხრი მისცეს ქალაქსა-ო“ (ოქმი ტ. 2, გ. 1031, § 21) მაგრამ ყორ-ცის ნიხრი წელიწადში შეიძლება მრავალჯერ შეცვლილიყო: „წელიწადში რამდენჯერაც ნიხრი მიეცემა მოურავისაგან ყასბებს და მოემატება, თითონ მომატებისთვის ყასბებმა სეფიოდ ნიხრისა“ უნდა გადაიხადონ (ოქმი ტ. 2, 1025 § 18, ზოგსაქონელს რაგვარცმაგალითად ბოსტნეულობისა და ხილეულობას, წელიწადში ერთხელ აქვს ხოლმე შემოსვლის დრო. ამიტომ ასეთ საგნების ნიხრი მაშინ უნდა დაწესებულიყო, როცა ქალაქში შემოიტანდენ. დებულებაში სწერია,

რომ ესა და ეს საქონელი „ქალაქში რომ შემოვიდეს“. „მომტანი ვ ურავი უნდა ნახოს, და ნიხრი მისცეს“-ო.

რაკი ყოველ ნიხრის მიცემისთვის მოურავს ვაჭრებისაგან გარკვეული „ნიხრანა“ დ წოდებული, გადასახადი უნდა მიეღო, ამიტომ რასაკვირველია, ქალაქის მოურავისთვის უკეთესი იყო თუ ნიხრი კვირაში შეიცვლებოდა. ამას გარდა, რადგან დებულებაში ნათქვამი იყო რომ ნიხრის „ყოველს მომატებაზედ ყასაბმა საურავი ნიხრანა... მოურავს უნდა მიართვან-ო“ (სქ. ს [illegible] 2, 529 § 18), ამიტომ სახეირლის კვირაში მიღების გულისთვის მოურავს შეეძლო ნიხრისთვის მოემატებინა ხოლმე. ამის გამო ალბათ მოურავის ანგარიშების ასალაგმავად და მექრთამეობის შესაფერხებლად, სამართალი აწესებდა: „მოურავი ყოველს ნიხრზედ, თუ ბატონის ნაცვალს არ დაისწრებს. ქეთხუდებს დაისწრებს ორსა და სამსა“-ო (იქვე 2, 530. § 21). მეორე საბუთში უფრო ვრცლად არის განმარტებული: მოურავმა „მელიქი, მამასახლისი, ნაცვალი და ქეთხუდები უნდა დაისწროს და ისე უნდა მისცეს ნიხრი“-ო (იქვე, 530-531 § 21). ერთის სიტყვით მოურავს ნიხრის საქმე ჩუმად და საიდუმლოდ არ შეეძლო გაერიგებინა, არამედ ქალაქის დანარჩენ მოხელეთა და პატივცემულ მოქალაქეთა თანადასწრებით. რასაკვირველია, მექრთამეობა და ანგარიშების ჩადენა უფრო ძნელი იქნებოდა. მოურავს თვალყური უნდა ედევნებინა რომ ნიხრი არავის დაერღვია: ნიხრის მიცემის უკან რომელმაც ასნათმა დამალოს მოურავმა უნდა გადაახდევინოს“-ო, ნათქვამია დებულებაში. (იქვე, ტ. 2, გვ. 531, § 24)

ვაჭარს მარტო ფასში არ შეეძლო მუშტარის მოტყუება. უფრო ძნელი შესატყობი იყო მისი ეშმაკობა, როცა ის მიუდგე და ნაკლებინობს საწყაო-საზომსა კმარობდა ხოლმე. ეს მოვალეობა მეტისა ჭ მოურავის საგანგებო მოხელეებს ჰქონდათ დაკისრებული. დებულება ბრძანებდა: „ბატონის ნაცვალი და მოურავის ნაცვალი ყოველთვის უნდა სინჯავდნენ ლიტრას, ადლს, საწყაოს და ყოველსავე საწონს და გასაზომს და თუნგს, და რომელსაც ნაკლებობა და სიმრუდე შეამჩნიონ, ჯარიმა უნდა წაერთვას“-ო (იქვე ტ. 2, გვ. 527 § 1. არ მოხელეებს მუდამ დღე ვაჭრების „საწყაო“ და „საზომი“ უნდა ესინჯნა, რომ სიმრუდე და ნაკლებობა არც ერთ სავაჭრო იარაღში არა ყოფილიყო. ამაზე განსაკუთრებით მოურავის ნაცვალს უნდა ეზრუნა, ამიტომაც იყო რომ დებულებაში ეწერა: „მოურავის ნაცვალი მუდამ ბაზარში უნდა დაიარებოდეს და ეძებდეს“-ო (იქვე ტ. 2. 528, § 14).

მრეწველ და ნაყლებიან იარაღის პატრონ მეპურებისათვის ნაცვ-ლებს ყარიბა უნდა წაერთმიათ (იქვე, ტ. 2, გვ 527 და 530), §§ 37, 141.

ქალაქი მაშინაც აღებ-მიცემობისა და ხელოსნობა-მრეწველო-ბის დედაბოძად იყო, განსაკუთრებით იქ. ჰქონდა მას ბინა მიჩენი-ლი რასაკვირველია, რადგან ჯერ ხანად უმეტესი ნაწილი გამოქვეყნებული საბუთებისა ეკლესიებსა და აზნაურთა გლეხებს ეკუთვნის, ამიტომ ამ საგნის შესასწავლად ჯერ ძალიან ცოტა მასა-ლები მოიპოვება, მაგრამ საბედნიეროდ ჩვენს ხელთ არის ორი საუ-კეთესო წყარო „დასტურლამალი“ და „ქალაქის მოურავის სი-გელის დებულება“. ორსავე საბუთებში ძვირფასი ცნობები მოიპოვება. აღებ-მიცემობა ქალაქში ერთის მხრით ადგილობრივ ნაწარმოებე-ბით იკვებებოდა, მაგრამ მის დიდ ნაწილს მაინც გარედგან შემოტანილი საქონელი შეადგენდა.

ქალაქ ტფილისს ექვსი კარი ჰქონდა (იხ. ქალაქის მოურავის სიგელი § 1, სჯ. სძელნი ტ. 2, 523): ერთს ერქვა „აბანოს კარი“ მეო-რეს „განჯის კარი“ (იქვე ტ. 2, გვ 523, § 1), მესამეს „დიდუბის კარი“, მეოთხეს „კოჯრის კარი“, (იქვე, ტ. 2, 524, § 7), მეხუთეს „წყალ-ყანის კარი“ (იქვე 524 § 7), მეექვსის სახელი კი მოუხსენებელი არის.

ბატონიშვილი ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში ამბობს რომ „სო-ლოლაკის კლდის კარს უწოდებენ განჯის კარად“ (ბროსეს გამო-ცემა, ჯანაშვილის გამოცემა, გვ. 71). ამასთანავე აღნიშნული აქვს რომ „კალა მოზღუდა მეორე შაჰაბაზ ბარეულ შემოსულიყო: სამხრით მოე-ვლო სოლოლაკის კლდეზედ. დასავლეთით ჰქონდა ორი კარი, ჩრდილო-ეთით კარი“ (იქვე, გვ. 72). ყოველგვარი საქონელი ტფილის-ში ქალაქის ექვსივე კარებით შემოჰქონდათ (ქ. მოურავის გარი-გება § 4, სჯ. სძელნი II 523). მხოლოდ შეშა შემოდიოდა როგორც ჩანს მხოლოდ სამ კარით: დიდუბის, კოჯრისა და წყალყანის კა-რებიდგან (იქვე, 524, § 7), ალბად იმიტომ რომ, სწორედ იქით მხარისკენ მოიპოვებოდა მოზრდილი ტყიანი ადგილები.

როგორც მასალების ცნობებიდგან ჩანს, ქალაქ გორსა და ტფილისში ყველაფერი რაც კი ადამიანისთვის საჭირო იყო იშო-ვებოდა და გაჩაღებული აღებ-მიცემობა სუფევდა. „დასტურლამალ-სა“ და „ქალაქის მოურავის სიგელ“-ში ვაჭრობისა და ხელოსნობის შემდეგი დარგების წარმომადგენლები არიან მოხსენებულნი: მეპურე-ები (საქართ. სიძ. II. 528, § 48), ყასბები (იქვე, II 524, §§ 10, 15, 18, 19.), ბაყლები (იქვე, 524 § 11, 13, 528, § 43), მეთევზეები (დას-

დოკუმენტალური III, 136), სირაჯები (საქ. სიძველენი ტ. ?, 321 § 18 [illegible]
მეწვრილმანეები (იქვე 324, § 18, ბაზაზები (იქვე, § 327, §§ 31 35),
მეკვერცხეები (იქვე 324 § 12), სამანდრები (დასტურ. 88), მღებარ-ა-
(დოკ. 125); ტფილისის 1781-1782 წ. აღწერის დავთრის ერთ ნაწყვეტ-
ში მოტანილ ნახელობეგიანთ ქართველთში შემდეგი დასახელებულია: 2 ხა-
რაჯი, 1 მესიდევარე, 2 ოქრომჭედელი, 1 მეხაბაზხე, მჭედელი,
1 მჟღალვე, 2 მექვაბე, 2 ნალბანდი, 1 დაბაღი, 2 ჭონი,
1 ხარაზი, 1 მეწულე, 7 დურგალი, 1 მეკურკალე, 1 ქურქჩი,
2 ბაზაზი, 1 მჩითავი, 2 მეწისქვილე, 1 ხაბაზი, 1 მეფუნთე,
1 მზარეული, 2 გალავანი, 1 ხუროთ, 1 ქვის მჭრელი, 2 მესანთლე,
1 მეხილე, 1 მეყინე, 1 რიყვაჯანი, 1 მეჭურჭე, 1 მენავდე, 1 და-
ლაქი, 1 მეაბანო, 2 ყავაზი, 1 ბაყალბაში, 2 ბაყალი, 1 ჩარჩი, 1
მეზე და სხვანი.

ამის გარდა კუსტარების სავა დარიგების წარმომადგენლებიც [illegible]
ყოფილან და იყვნენ კიდეც ვაჭრების და კუსტრების სა[illegible]
ლოში თავიანთი კოშმიოი ქრონდათ, რისაც ქალა „ამქარი" ეწოდება.
ხოლო მაშინ „ასნაფი" ერქვა (დოკუმენტალური 21, 41; საქ. სიძ.
2, 324§10, 12, 325§18, გორის ქალაქელების სარჩელი [illegible]
როგორც დასტურლამალითგან ჩანს „ასნაფი" ერთობა და იმავე [illegible]
ლობის კაცთა ჯგუფს და წრეს ეწოდებოდა. სიტყვა ასნაფი არა-
ბულია და იქაც ჯგუფს წრეებს, ამქრებს ნიშნავს. იგი მრავლო-
ბითი რიცხვია, ხოლო მხოლობითი რიცხვი „სინფ" კლასს და
ამქარის ნიშნავს. ქართულად გაზახადაშე თუმცა ამ სიტყვის მრავ-
ლობითი რიცხვია შეთვისებული, მაგრამ მხოლობითი რიცხვის მნი-
შვნელობა ჰქონია და ამქარის კაცოა ამქრის წევრსაც, კლასსაც და
ვაჭარსაც ეწოდებოდა (საქ სიძველენი 2, 324). როგორც დასტურლამალი-
თგან ჩანს ამქარის ქართულად აგრეთვე „თაბუნი" ერქვა: ასნაფი
და თაბუნ. დასტურლამალში ერთი-მეორის მაგიერ იხმარება. მაგ.
§ 115-ს სათაურად აქვს „სალთარის ნაზირისა და მისის ასნაფებისა-
თვის", ხოლო შემდეგომ მისდევს „არის სალთარის ნაზირის საზელოდა
თაბუნი ყაჯნი"-თ.

ქალაქებში ასნაფებს რასაკვირველია იქ ეწნებოდათ ბინა და
სავლოსნოები. სადაც ყველა სხვა სავაჭრო დაწესებულებანიც იყვ-
ნენ შეკავშირებულნი, ბაზარში. გორელი ქალაქელების სარჩელიდან ნა-
თლად ჩანს, რომ გორშიც ასნაფები ბაზარში მდგარან.

თვითეულ დარგის ყველა ვაჭრები და კუსტრები ერთს ყაფ-

ჭირს ეკუთვნოდნენ, ვისაც ისინი შეადგენდნენ. ... ჩვენ აზნაურის ...ებს ... მიეკუთვნება: აზნაურის საქმეში ...ის ... ეს სიტყვა სამართლ - თავისუფალი (...ა - მამულიანი, ... თავი). ამ აზნაურის სახელის შინაური, რომლის მოტანილი იყო იქნებოდა შეს ... ან „სიმართლეში" (იქ) ... § ..., ან „ბატონიშვილის" (იქ), ან „სამართლიანში" ... და სხვანაირად ... სამართალში „გლეხების უფლები" და „... ... დასახელებულია. მაგრამ ნამდვილად არა ჩანს, ქისტაური იყო თუ არა იგი.

საგულისხმოა რომ ძველად ბარში ეს ორი სახელი სწორედ ... ... სახელწოდება ... და ალბათ ბატონიშვილის და სხვა ამის მსგავსი სახელების მაგიერ ხმარობდნენ ... ან ... იქნებოდა.

აზნაურის თავისუფალი წოდება ... და ...ში სასარგებლოდ გადაწყვეტილ წესად იყო (საქართ. სამ. ძ. 2, გვ. 324 § 131). საზოგადოთ, სამართლის გარჩევა ... თვით „აზნაური" იყო დამოკიდებული. ...ში და აზნაურის წოდებაზე, ... საზოგადოთ ...ზე ეს იქითკენ ჩანს, რომ ... არის აღნიშნული საქმე ... გან განთავისუფლებული „...დ" იყოს გათავისუფლებული ...ში და ...საგან" როგორც გათავისუფლებული ... იყო, საზოგადოდ კი თავისუფალი „აზნაურებისაგან ... ნაწილი და განთავისუფლებული უნდა იყოს" (საქ. სამ. ძ 2, გვ 324 § 131). ... ... სხვადასხვა ... ... აზნაური „..." (საქ. სამ. ძ. 2, გვ 325 § 18, 19) იყენებდა, როგორც ... დაწესებულება (საქ. სამ. ძ. 2, გვ 324, § 10, 11, 12, 13; გვ 325 § 14, 18, 19). ...ში აზნაურის თავი და ... იყო ... წინაშე და ... შემთხვევაში. როცა მთელი ... ... იყო, იგი თავის ... წინამძღოლობდა. ... მაგალითად ... რომ როცა ... „...გან" ... წასული ... ...ში ..., ... აზნაურები ... „...ში ... უნდა ... და ... უნდა ... ... უნდა ..." (საქ. სამ. ძ. 2. გვ. 325 § 20).

მოუწყობლობა და ვიწრობა დაბეჭდებული იყო ქარხნებსა და დუქნებში. „ქარხანა“ (დასტურლამალი, 21, 31, 10, 11, 51, 55, 62, 66, 71, 121, 127) სპარსული სიტყვაა და ნიშნავს საკუთრივ ხონ სახლს, დაწესებულებას, სადაც გასაყიდავ საქონელს ამზადებდენ. ქართულად ამ სიტყვას ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა: „ქარხანას“ ეძახდენ ყველა საწყობსა და დაწესებულებას, რომელიც ამა-თუ იმ საქმისა ან ვინმესათვის იყო, მაგ. დასტურლამალში სამეფო სამზარეულოს „ქარხანა“ (გვ. 31) ეწოდება, ამ გვარადვე სამჭედლოსაც „ქარხანა“ ერქვა (იქვე 10, 11), სამეფო შემოსავლის კოდის პურის საწყობსაც (იქვე 51, 55), შემოსულ ფეშქაშის შესანახავს ადგილსაც (იქვ. 71 „ფეშქაშის ქარხანა“), იმ დაწესებულებასაც სადაც ინახებოდა ალებული ჯარიმა („ჯარიმა ნაცვალმა უნდა თავადის და ბატონის ქარხანაში მიაბაროს“, იქვე 124) და სადარის სადაც ფული ინახებოდა („მეთევზის ფულის თავი თუმანი ქარხნიდან უნდა მიეცეს“-ო, იქვე 124).

ერთი სიტყვით ქარხნად ყოველგვარი, როგორც კერძო ისე სამეფო, სამეურნეო-სამრეწველო დაწესებულება იწოდებოდა. ქარხანა საზოგადო სახელწოდება იყო. ხოლო იმისდა მიხედვით, თუ მრეწველობის როგორ დარგს ეწეოდნენ, იწოდებოდა ან „ყასახანად“ (დასტურლამალი 41), როცა საქონლის დაკვლა ჰქონდა საქმედ, ან „დაბაღხანად“ (იქვე 102), როცა ტყავის გამოყვანა აქვს საგნად, ან „ქეჩახანად“ (იქვე 121), ან „ჭურჭლის ქურხანად“ (საქ. სიძ. 527 § 31, 35), როცა ჭურჭლის კეთებას მისდევდენ. ყველა ზემომოყვანილი სიტყვები სპარსულიდგან არიან შემოღებულნი და ორ-ნაწილედი აგებულება აქვთ. მეორე ნაწილი ყოველთვის „ხანა“-ა იგივე არის „ქარხანაშია“ და ნიშნავს სახლს, ხოლო პირველი ნაწილი კერძოდ იმ დარგს აღნიშნავს, რომელსაც იგი მისდევს: ყასაბხანა (მესაკლაოთა სახლი), დაბაღხანა (ტყავის მკვეთებელთა სახლი), ქურ-ხანა (კოჭების, ჭურჭლის ქარხანა, სახლი), აშფ-ხანა (საჭმლის სახლი, სასადილო). ზოგიერთ ქარხანას კერძო-ლი სახელიც ჰქონდა, მაგალითად „სამლებრო“ (დასტურლამალი 125), ვახტანგ მეექვსის დროის ზოგიერთი ქარხნები მეფის განსაკუთრებული საკუთრება იყო, მაგ. ყველა სამლებროები და ქეჩა-ხანა დასტ. 124, 125. მათი განსაკუთრებული „ქარხნის სახლები“ (იქვე 121) არსებობდა და თუ ვინმე შენობა დახიანდებოდა და შეკეთება საჭირო იყო „კედელი, თუ გადალესვა მოუნდება“ (იქვე 124) მოქალაქეთა მოვალეობად ითვლებოდა.

ქორწილის მოსამსახურეებს მაშინ „ქორწინის კაცებს“ ეძახოდნენ (ლაშქ. 34).

სავაჭრო შენობას „დუქანი“ (საქ. სიძველენი ტ. II, გ. [illegible] § 13) ეწოდებოდა, მაგ. ქ. მოურავის სიგელში ნათქვამია: „ყასბებსა, რაც დუქნები აქვს, დუქნებზედ მოურავს გადასახადი უნდა მიართვანო“. დუქანი საერთოდ სავაჭრო და სახელოსნო მნიშვნელობა აქვს.

დუქანში „დაზგები“ იდგა. ქ. მოურავის სიგელის ფრაგმენტებში მაგ. სწერია: „ყასბებმა, რაც დუქანი აქვს, დუქნიდამ მოურავს ორ ლიტრა ქონი უნდა მიართვან... ისრე ქონი: ლიტრის კონი ერთს დაზგაზედ რამდენიც ამხანაგი არიან, კაცის თავს ორ ლიტრა ქონი უნ- და გამოერთვას მოურავისათვის, ის ქონი კაცის თავზედ არის და არა დაზგაზედ, დაზგაზედ ლიტრა... „დუქანში მოურავისთვის უნდა მიე- ცა და ერთი ბარკალი უნდა მიეცა ყოველ თვე (საქ. სიძველ. II, [illegible] 16—17). მაშასადამე დუქანში დაზგები იდგა. „დაზგა“ სახელოსნო სიტყვაა („დაზგა“) და იქ სავაჭრო საქონელს, სახელოსნო მასალას, სათვალავს მანქანის და თვით ხელოსნის ადგილს ნიშნავს.

როგორც ზემოთ მოყვანილ ციტატებიდან ჩანს, ქალაქში დახლა სავაჭრო და სამრეწველო დაზგას ეწოდება, იგი ითავსებდა თვით ვაჭრობისა და მრეწველობის სიმბოლო ყოფილა.

საქმის წარმოება და თვით საქმე შეიძლებოდა ერთი კაცის საკუთრება ყოფილიყო, ან რამდენისამე კაცს ეკუთვნოდა. მაშინ ისინი „ამხანაგებად“ (იქვე II [illegible] § 181) იწოდებოდნენ. შეიძლებოდა მაშასადამე „ერთს დაზგაზედ რამდენიმე ამხა- ნაგი“ ყოფილიყვნენ.

ხელოსნობის გარდა სხვა კიდევ ბევრი ცნობებია დაცუ- ლი ძველ ქართულ წყაროებში. ამ მასალების წყალობით სხვათა შორის ისეთ საკითხების საკითხის გამორკვევაც კი შეიძლება, თუ რაოდენი და რამდენი სახელოსნო, სხვადასხვა ან სხვადასხვა საქმისა შემოიღებოდა ან ... ჩვენს ძველ ქალაქში. მაგრამ ეს მონოგრაფიული გამოკვლევა ქართველი ... დიდი გამოკვლე- ვა და რადგან ამ საკითხის გამორკვევისთვის რთული გამოანგარიშე- ბაც საჭიროა, ამიტომ მას აქ აღარ შევეხებით.

თანამედროვე საქალაქო თვითმმართველობის ორგანოთა მიზანთა- რი დაწესებულება და სამოქალაქო მიზანი ქალაქისა და მის მცხოვრე- ბთა კეთილდღეობაზე და მშვიდობიან ცხოვრებაზე ზრუნვა შეად- გენს. მაგრამ ამას გარდა ისინი მოვალენი არიან ყოველი ღონის-

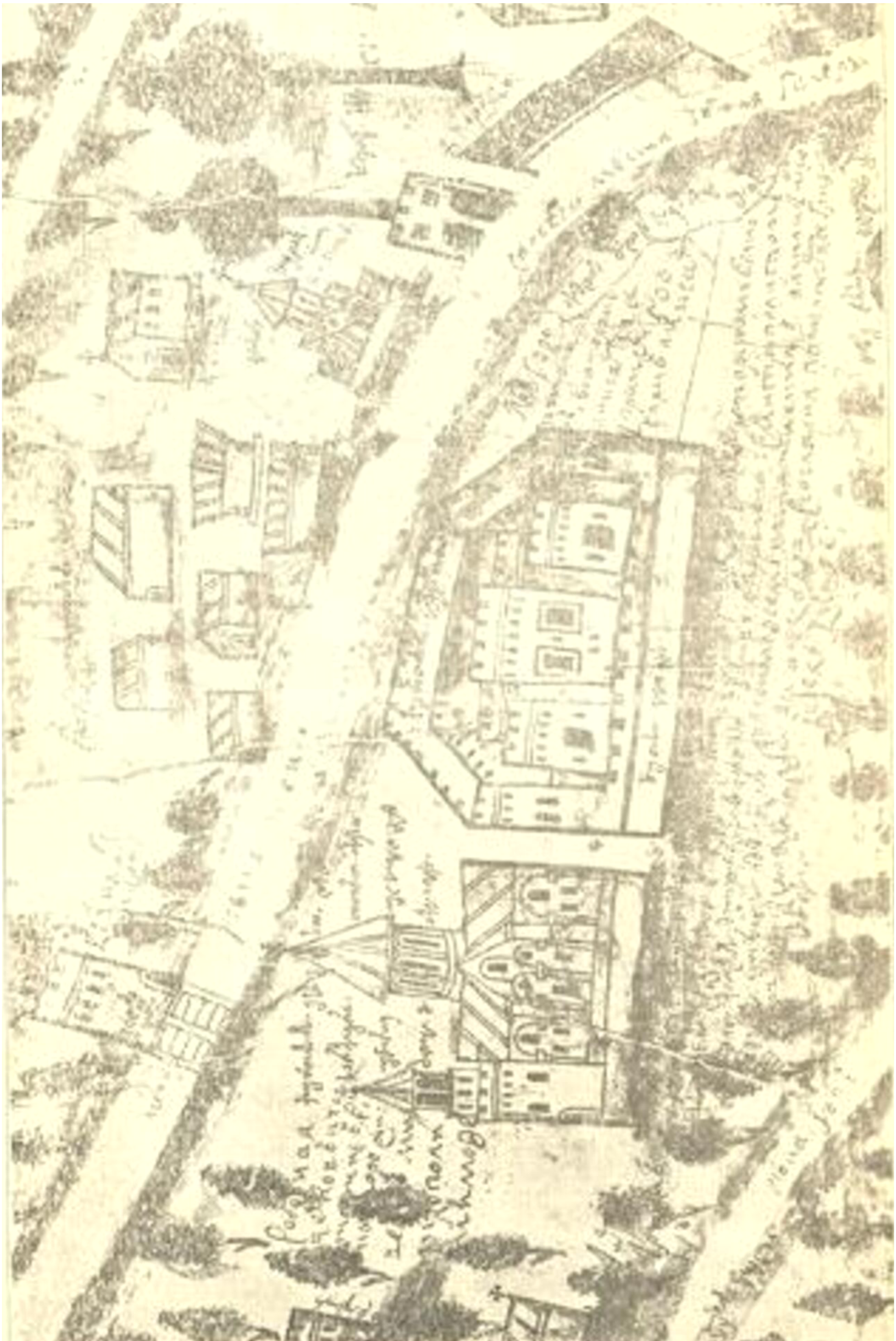

ძიება იყვნენ, რომ ცხოვრებისათვის საჭირო სურსათ-სანოვაგე და სხვადასხვა საქონი ქალაქში ბლომად მოიპოვებოდეს და ზომიერ ფასა-დაც იყიდებოდეს, ამასთანავე ცხოვრება თვალ-ყური ადევნონ, რომ სასყიდ-საზომების სისწორით და ნაკლებობით ვაჭრებმა მოქალა-ქეთა ჯიბეები არ შეაწოხონ. ამ ჩვენი ცნობილების ვარდისმიერ გადამწერისთვის იმედი ცხადი გაუჩნდება ჯერ კიდევ ის, რომ ეს მიზანი და მოვალეობა ძველ საქართველოშიაც კარგად გათვა-ლისწინებული და შეგნებული ჰქონიათ და ქალაქის მმართველთ ოფიციალურ ვალად ჰქონდათ დაკისრებული, ხოლო მერეც ის, თუ რამდენად შემუშავებული განმარტებული აზრი. ვინაიდან საქალაქო მა-რთვა-გამგეობის წესწყობილება ჩვენში პირველად ოფიციალურ მთავ-რობის შემოღება. ყველა ზემოდმოყვანილიდან ვფიქრობ აშკარა უნდა იყოს, რომ ძველ საქართველოში მართვა-გამგეობის ეს დარ-გიც საკმაოდ შემუშავებული იყო და რომ საქალაქო თვითმართველ-ლობის ჩანასახი უკვე მაშინაც არსებობდა.

ივ. ჯავახიშვილი.

სურათების ახსნა.

№ 1. ქ. ტფილისის სურათი შარდენის დროს. ამოღებულია შარდენის მოგზაურობის წიგნიდან.

№ 2. ქ. გორის ციხის აგება. ვახტანგის კანცელარიის სურათი. ამოღებულია თამარაშვილის წიგნიდან.

№ 3. ქუთაისის ხაზოვანი გეგმა-სურათი მეთვრამეტე საუკუ-ნის დამდეგს. ამოღებულია დახაზული საქართველოს მეთვრამეტე საუკ-ის ახლად აღმოჩენილი ქართული რუკიდან.